

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Atatürk University Journal of Faculty of Letters
Sayı / Number **65**, Aralık/ December 2020, 219-245

**ERZURUM VE ÇEVRESİNDE
ERKEN DÖNEM TÜRK İZLERİNE AİT YENİ BULGULAR**

**New Findings of Early Turkish Traces in Erzurum
and Its Vicinity**

(Makale Geliş Tarihi: 29.07.2020 / Kabul Tarihi: 10.11.2020)

Oktay ÖZGÜL*

Öz

Son yapılan kazı çalışmaları ile tarihi MÖ 4700'lü yıllara kadar uzanan kadim Erzurum, tarih boyunca pek çok kavmin uğrak yeri olmuştur. Bu kavimler içinde belki de en kalıcı olanı Türklerdir. Avrasya kıtasının önemli bir parçasını oluşturan bölge, özellikle Erken Tunç Çağı'ndan itibaren göçer-konar diye tabir ettiğimiz bozkır halklarına da ev sahipliği yapmıştır. Avrasya sanat ve arkeolojisinin önemli bir kısmını oluşturan taş heykel, kaya resmi, kurgan, damga vb. verilerin Erzurum ve çevresindeki son araştırmalarla arttığı görülmektedir. Son yıllarda Alaybeyi Höyük kazılarında ele geçen Avrasya menşeli kurgan ve buluntuları ile ok uçları, damga ve heykeller, Erzurum coğrafyasının Avrasya ile olan derin tarihi bağlarını açık bir şekilde ortaya koyacak özellikler taşımaktadır. Çalışmamızda bölgede gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmaları esnasında tespit ettiğimiz ve bozkır kültür özelliği taşıyan yeni bulgular, çevre kültürler kapsamında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Doğu Anadolu, Erzurum, Ön Türkler, Bozkır Kültürü

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü; *Associate Professor, Atatürk University, Faculty of Letters, Department of History*, oktayo zgul@hotmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0575-0436>

Abstract

With the last excavations, the history of BC. Dating back to the 4700s, the ancient Erzurum has been a frequent destination for many people throughout history. Perhaps the most permanent of these tribes was the Turks. The region, which constitutes an important part of the Eurasian continent, has also hosted the steppe peoples, which we call nomads, especially since the Early Bronze Age. Stone sculpture, rock painting, kurgan, stamp etc., which constitute an important part of Eurasian art and archeology. The data appear to increase with the latest research in Erzurum and its surroundings. Eurasian kurgans and finds, arrowheads, stamps and sculptures discovered in the Alaybeyi Höyük excavations in recent years have features that clearly reveal the deep historical ties of this Erzurum geography with Eurasia. In our study, the new findings that we detected during the surveys in the region and which have the characteristics of steppe culture were examined within the scope of environmental cultures.

Keywords: Central Asia, Eastern Anatolia, Erzurum, Pre-Turks, Steppe Culture

Giriş

Orta Asya coğrafyasının bir devamı ve aynı zamanda kadim bir Türk yurdu olan Erzurum, Erken Tunç Çağı'ndan itibaren Orta Asya-Kafkasya bağlantılı göçlere ve daha sonraki dönemlerde de Türk iskânlarına uğramış bir bölgedir. Yüksek rakımda yer alması ve karasal iklime sahip olması dolayısıyla yaşaması zor bir bölge olan Erzurum, çok önemli geçitleri ve yolları ile Kafkasya'yı Anadolu'ya bağlamaktadır. Kafkasya ile Anadolu arasında bir köprü olan Erzurum, önemli yol güzergâhlarına sahiptir. Kuzeydeki yol sistemi, Sivas-Erzincan-Erzurum-Kars yolu, Anadolu bozkırlarına açılır. Bu yol sistemi, Erzurum ili Horasan ilçesinden ikiye ayrılmaktadır. Birinci yol, Horasan-Sarıkamış-Kars'ı takip ederek Kafkaslara; ikinci yol ise Pasinler-Horasan-Ağrı-Doğubayazıt yolu ile İran yaylalarına ulaşmaktadır. Kuzey yolunu dikey kesen yol ise, Trabzon'dan Gümüşhane-Bayburt-Erzurum yoludur. Bu yol aynı zamanda Karadeniz'i Hazar Denizi'ne bağlayan yolun, başlangıç kısmını oluşturur¹.

Erzurum ve çevresi su kaynakları bakımından çok zengindir. Doğu Anadolu'nun başlıca akarsuları Kür (Kura), Aras, Fırat, Çoruh ve Dicle'dir. Kür Nehri, Allah-u Ekber Dağları'ndan doğar ve Gürcistan'a kadar uzanır. Oradan Azerbaycan'a geçer ve Aras Nehri ile birleşerek Hazar'a dökülür. Aras Nehri, Bingöl Dağları'ndan doğar, Türkiye, Ermenistan, Nahcivan, İran, Azerbaycan sınırlarını çizerek Azerbaycan'a geçer ve burada Kür ile birleşerek "Kür-Aras" adını alır ve Hazar'a dökülür. Yine bölgenin önemli akarsuyu olan Fırat, Erzurum Dumlu Dağları'ndan

¹ Erzurum'a ulaşan tarihi yollar ve güzergâhları hakkında ayrıntılı bilgi için bkn: Pehlivan, 1984: s. 23 vd.; Ceylan, N. 2016: s. 656-671; Kalmış, 2019: s. 2031.

başladığı yolculuğuna Güneydoğu Anadolu'da devam ederek Suriye'ye geçer ve Basra'da Dicle ile birleşir. Burada Şattü'l Arap adını alan nehir, Basra Körfezi'ne dökülür. Bu kadar önemli nehirlerin kaynağını aldığı Erzurum, stratejik yollar ile önemini daha da arttırmıştır². Çoruh Nehri ise, Doğu Karadeniz Dağları ile Mescit Dağları arasından geçerek Batum Limanı'nın güneyinde Karadeniz'e dökülür. Çoruh'un kaynağından denize döküldüğü yere kadar uzunluğu 466 km'dir. Türkiye topraklarında bulunan kısmı 442 km'dir. 24 km'si ise Gürcistan topraklarında yer almaktadır (Sever, 2005: s. 60 vd.; Özgül, 2015/2: s. 161).

2017 yılına kadar Erzurum ve çevresine ait ilk arkeolojik bulgu veren yerleşmelerin Pasinler Ovası'nda ortaya çıkarıldığı biliniyordu. Sos Höyük'te Kafkaslardaki Erken Trans-Kafkasya kültürünün Anadolu'ya geçişini temsil eden Maykop ve Trialeti kültürlerine ait veriler tespit edilmekle birlikte, höyükte Erken Demir Çağı, Orta Demir Çağı ve Geç Demir Çağı'na ait bulgular da elde edilmiştir. Ortaçağ'da da yerleşim gören Sos Höyük, bölgenin Eskiçağ tarihini aydınlatacak önemli bir merkez olma özelliği taşımakla birlikte; bölgede stratigrafi veren bir merkez olması açısından da oldukça kıymetlidir (Koşay-Turfan, 1959: s. 349 vd.; Sagona-Erkmen-Sagona, 1996: s. 27 vd.; Ceylan, 2015: s. 218; Morkoç, 2020: s. 243). Bununla birlikte, 2017 yılında TANAP ve Erzurum Müze Müdürlüğü tarafından ortak olarak yürütülen kazı çalışmalarında Erzurum'daki ilk yerleşimin Aziziye ilçesi, Alaybeyi mahallesinde MÖ 4721 – MÖ 4553 tarihlerine kadar geri gittiği anlaşılmıştır (Erkmen-Altunkaynak, 2017: s. 239).

Erzurum ve çevresindeki insan yerleşimine uygun yerlerdeki Eskiçağ yerleşmeleri (kaleler, höyükler, nekropoller vb.) kolayca tespit edilebilirken, Avrasya menşeli ve çoğunlukla hayvancılık ekonomisine dayalı göçer kültürlerin yayılımını ve etki alanını ortaya koymak son derece zordur. Bu zorluk iki nedenden kaynaklanmaktadır. Birincisi, göçer kültür³ dediğimiz konar-göçer yaşamın izlerini takip edebilecek arkeolojik materyallerin yokluğu veya azlığı, ikincisi ise yazılı kaynakların olmayışıdır. Ancak bu durum, bizim göçer kültürler hakkındaki bilgilerimizin hiç olmadığı anlamına gelmemelidir. Zira bu dağlık coğrafyada sürdürdüğümüz tarihi

² Bu nehirler, başta Erzurum olmak üzere geçtikleri yerlere hayat verirler. Bölgede A. Ceylan başkanlığında uzun yıllar sürdürdüğümüz yüzey araştırmalarında nehir coğrafyalarında pek çok arkeolojik yerleşme tespit ettik. Bölge sarp ve dağlık bir yapıya sahip olduğu için, nehirlerin geçtiği güzergâhlar, aynı zamanda bölgenin Eskiçağ'dan itibaren doğal yol güzergâhlarını da oluşturmuşlardır. Aras, Kür, Fırat vb. Doğu Anadolu'nun önemli nehir coğrafyaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkn: Özgül, 2011: s. 34; Günaşdı, 2013: s. 11 vd.; Ceylan, 2015: s. 39-42; Özgül, 2016/1: s. 139; Ceylan-Bingöl-Karageçi, 2018: s. 38-39; Kalmış, 2020: s. 156.

³ Son yıllarda bizim de katkılarımızın olduğu göçer kültür, yerleşik kültür, göçebe kültürü-şehir kültürü vb. alanlarda özgün akademik çalışmaların olduğu görülmektedir. Bu kavramlar ve içerikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkn: Yılmaz-Telci, 2010: s. 14; Özgül-Ceylan, 2019: s. 473 vd.

ve arkeolojik yüzey araştırmalarımızda elde ettiğimiz bulgular her geçen gün artmakta ve Erzurum’un dip tarihindeki göçer kültürlerin izleri daha anlaşılır bir hal almaktadır.

Daha nceki araştırmalarımızda Erzurum ve çevresindeki Erken Dönem Türk İzleri hakkında çeşitli yayımlar yapmıştık. Son yıllarda sürdürdüğümüz yüzey araştırmalarımızı Türk kültürünün beşiği olan coğrafyaya yani Moğolistan’a taşıdığımız zaman, yıllardır üzerinde durduğmz “*Orta Asya’dan Anadolu’ya Erken Dönem Türk İzleri*” kavramının ne kadar yerinde bir tez olduğu ortaya çıkmıştır. 2017-2019 yılları arasında A. Ceylan başkanlığında gerçekleştirdiğimiz “*Kuzeybatı Moğolistan Selenge Havzası Yüzey Araştırmalarında*” Moğolistan’ın muhtelif yerlerinde Erken Tunç ağı’ndan başlayarak çeşitli dönemlere ait kurganlar, kaya resimleri, damgalı taşlar, bengu’taşlar, balballar ve runik harfler tespit ettik⁴. Her geçen gün artan arkeolojik bulgular, bu tespitlerimizin zamanla Anadolu’ya kadar taşındığını ortaya koymaya başladı. Başta kurganlar olmak üzere, kaya resimleri, damgalı taşlar, taş heykeller, monogramlar, işaretler ve runik harflerin benzerlerini Doğu Anadolu ve Anadolu’nun muhtelif yerlerinde görmek bizleri şaşırtmadı (Günaşdı, 2015: s. 223; Günaşdı, 2016: s. 379; ngr, 2016: s. 357; Bingöl, 2016: s. 347; Karageçi, 2016: s. 253; Ceylan, 2018: s. 155; Ceylan, N.- Günaşdı, 2018: s. 633; Ceylan-Günaşdı, 2019: s. 62 vd.), (Harita I).

Türk kültürünün erken dönemlerine ait unsurların Kafkasya yolu ile Anadolu’ya taşındığını bugün artık tarihi ve arkeolojik materyallere dayanarak ispat edebiliyoruz. At ve demir sayesinde hızlı bir yayılma sürecine giren Türk kültürünün erken dönemi, M II. binyıldan itibaren bütün Avrasya coğrafyasını kaplamıştır. Büyük bozkırın devamı olan Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi ise, bu yayılmanın en can alıcı noktalarından birisini oluşturmuştur. Kabaca başta Azerbaycan⁵ olmak

⁴ Araştırmacı olarak katıldığımız yüzey araştırması ile ilgili bilimsel alışma TİKA’ya bir rapor olarak sunulmuştur. Ceylan, 2019: s. 111-147.

⁵ Gobustan kaya resimleri, Erken dönem bozkır kültürünün Kafkasya’daki önemli bir parçasını oluşturur. Gobustan kaya resimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkn; Rüstemov, 2003: s. 90 vd.; Farajova, 2014: s. 213-232.

üzere, Kuban Havzası⁶, Nahcivan⁷, Ermenistan⁸ ve İran (Stronach-Kleiss-Rosenberg vd. 1979: s.156-157) Erken Tunç Çağı'ndan itibaren Türk kültürüne ait arkeolojik materyallerin Kafkasya'daki yayılımını ifade eden bölgeler olarak karşımıza çıkar.

Arkeolojik Bulgular

Kafkasya bölgesinin devamı niteliğinde olan Doğu Anadolu bölgesinin önemli geçiş noktalarından olan Erzurum, kadim çağlardan beri göçer-konar kültürlerin var olması için uygun bir bölge olma özelliği taşımaktaydı. Akarsu ve otlakların bolluğu, bitki çeşitliliğinin zenginliği ile önemli yolların kesişme noktasında yer alması, Erzurum'u Türk kültür tarihinde çok önemli bir yere konumlandırmıştır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Erzurum ve çevresindeki Erken Dönem Türk İzlerine ait çalışmalar ilk olarak Karayazı/Cunni Mağarası'nda başlamıştır⁹ (Foto I). Son zamanlarda Cunni Mağarası'ndaki boy ve damgalardan 5 tanesinin Moğolistan Şiveet Ulan'daki Türk Bengütaş/Damgalıtaş'taki Oğuz boylarına ait damgalarıyla aynı olduğu ispat olunmuştur¹⁰ (Foto II). Burada şunu da belirtmek isteriz ki, 2006 yılında kamuoyuna etraflıca duyurulmuş ve A. Ceylan tarafından belgesel çekimleri yapılmış olan Cunni Mağarası'na en son 2018 yılında bilimsel çalışma yapmaya gittik. Maalesef Türk kültürüne ait çok eski izleri barındıran mağaranın terör örgütü tarafından tahrip edildiğini gördük. Bu olay bizleri derinden üzmüştür. Bölgemizdeki başta koç-koyun biçimli mezar taşları olmak üzere mezar ve damgalarda yoğunlaşan tahribatın temel amacı, hassas bir bölge olan Erzurum ve

⁶“Katakomp-kaya mezar” ve “ahşap mezar kabileleri” olarak anılan bu kültür insanları, bozkır keramiğinin gelişmiş bir tipini kullanmışlardır. Arkeolojik materyal tamamen Orta Asya göçer kültür özelliklerini yansıtır. Ziraat yapan ama tam anlamıyla yerleşik olmayan yarı göçer bir hayat tarzına sahip olan bu insanların yapmış oldukları tunç eserler, dünyada büyük bir hayranlık kazanmıştır. Kuban kültürü hakkında ayrıntılı bilgi için bk; Tarhan, 1976: s. 358; Tarhan, 2002: s. 598 vd.; Petrenko, 1995: s. 4-6.

⁷ Gemigaya kaya resimlerinin birçoğu tıpkı Saymalıtaş ve Tamgalısay'da olduğu gibi bazalt ve andezit kayalıklara yapılmış, göçer Türk kültürünün Tunç Çağı'na ait sanat eserleridir. Xelilov, 2018: s. 22 vd.

⁸ Her ne kadar Ermenistan'ın Geghama, Aragatz bölgesindeki kaya resimlerini Ermeni bilim adamları farklı şekillerde yorumlayıp, tartışmalı “vishaps” taşlardaki resimler ile benzerliklerini ortaya koymaya çalışsalar da, bu bölgedeki kaya resimleri, Tunç Çağında Orta Asya'nın muhtelif yerlerinde ortaya çıkan kaya resimleri ile örtüşmektedir. Stilize edilmiş geyik resmi, dağ keçisi tasvirleri, av ve tuzak sahnelerindeki kompozisyonlar, hareketli hayvan tasvirlerinin yer aldığı kaya resimleri, erken dönem Türk kaya resim geleneğinin bölgedeki devamından başka bir şey değildir. Ermenistan Tunç Dönemi kaya resimleri hakkında bkn: Tokhatyan, 2015: s. 184 vdd.

⁹ Cunni Mağarasındaki ilk çalışmalar 1965 yılında H. Vary tarafından gerçekleştirilmiştir. Vary, 1968: s. 61 vd.; Ceylan, 2002: s. 425 vd.; Ceylan, 2004: s. 26 vd.; Ceylan-Günaşdı, 2019: s. 62 vdd.

¹⁰ Cunni ve Şiveet Ulan'daki benzer Oğuz boylarına ait damgalar şu boylara aittir. Kayı, Eymür, İğdir, Yazır ve Avşar. Cunni Mağarası'ndaki boy ve damgaların Şiveet Ulan'dakiler ile karşılaştırmaları hakkında bkn. Ceylan-Günaşdı, 2019: s. 62-80.

çevresindeki Erken Dönem Türk izlerini yok etmektir. Bu konu hakkında ilgili kurumlara gerekli önlemlerin alınması konusunda uyarılarımız yapılmıştır. Ancak tahribatın önlenmesi konusunda asıl önlemi alacak olan yöre halkımızdır. Kendi kültür hazinelerimizi, kendi ellerimizle yok etmek, kendi ayağımıza kurşun sıkmak anlamına geldiği için, amacımız bu hazinelerimizi gelecek nesillere sorunsuzca aktarmak olmalıdır. Unutulmaması gereken bu kültürel mirasın adı, Doğu Anadolu Bölgesine binlerce yıl öncesinden vurulmuş **“Türk Mührü”**’dür. Bu mührü bu coğrafyadan silmek isteyenlere tarihin epeyce bir ders verdiği herkesin malumudur.

Cunni Mağarası ile başlayan bu çalışmalara zamanla yeni bulgular eklenmiş; Oltu Taş Heykeli (Ceylan, 2004: s. 33; Ceylan, 2008: s. 28), (Foto III), Horasan Taş Heykeli (Ceylan, 2015: s. 300; Özgül, 2015/1: s. 169-198; Üngör-Bingöl vd. 2014: s. 62-63.), (Foto IV) ve Şenkaya Kaynak Köyü Kaya Resimleri (Özgül, 2015/1: s. 163; Ceylan, 2015: s. 311; Özgül, 2016/2: s. 371-390; Bingöl, 2020: s. 172-176), Erzurum’daki Erken Dönem Türk İzleri çalışmalarını farklı boyutlara taşımıştır. 2020 yılında Erzurum’a 180 kilometre uzaklıktaki Şenkaya ilçesine bağlı Ormanlı Mahallesi’nde yeni bir heykel daha bulunmuştur. 123 cm uzunluğunda ve 45 cm çapında olan taş heykelin bazı araştırmacılar tarafından Kıpçaklar’a ait olduğu ve 2500 yıllık bir heykel olduğu ileri sürülmüştür (<https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/erzurumda-2-bin-500-yillik-tas-baba-heykeli-bulundu-5607091/>; <https://www.haberler.com/erzurum-da-2-bin-500-yillik-tas-baba-heykeli-12885839-haberi/>), (Foto V). O tarihlerde Kıpçaklar ismi ile anılan bir Türk boyunun tarih sahnesinde olmadıklarını hesaba katmamız gerekiyor¹¹. Bu nedenle Şenkaya’daki heykeli (Foto V), Hakkâri Stelleri (Foto VI) (Sevin, 2005: s. 109; Sevin, 2015: s. 32-33), Oltu taş heykeli (Foto III), Horasan taş heykeli (Foto IV) ve İran Meşkinşehr’teki (VII) taş heykeller çerçevesinde yorumlamak daha doğru olacaktır diye düşünüyoruz.

Yine 2019 yılında Erzurum Tortum ilçesine bağlı Kireçli Mahallesi’nde Erzurum Su ve Kanalizasyon İşleri Genel Müdürlüğü ekipleri tarafından çukurları kapatmak için yapılan çalışmada koç-koyun mezar taşları bulunmuştur (<https://www.haberler.com/erzurum-da-koc-basli-mezar-taslari-bulundu-12374517-haberi/>). Burada da ifade edilen bilgilerde bu heykellerin de MÖ VI. yüzyıla (İskit’ler’e) ait olduğu iddia edilmiştir. Oysaki bu heykeller, Andronovo Kültürü’nden beri (MÖ 1750-1200) Türk coğrafyalarında bilinmektedir (Gryaznov, 1969: s. 95; Çay, 1985: s. 153). Yakın coğrafyamız olan Nahcivan, Gürcistan, İran başta olmak üzere hemen her ilçe ve köyde koç-koyun motifli mezar taşlarına rastlanmaktadır (Foto VIII, IX, X, XI, XII, XIII).

¹¹ Tarihi kaynaklarda Kıpçaklar’ın tarih sahnesine çıkışları MS X-XI. yüzyıllar olarak gösterilir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkn: Kafesoğlu, 1997: s. 179; Ögel, 1991: s. 290-291.

Son yıllarda Erzurum’da Erken Dönem Türk izleri hakkında yapılan en kapsamlı çalışmalardan birisi Erzurum ili, Aziziye ilçesi sınırları içerisinde ve TANAP doğal gaz boru hattı projesi güzergâhı üzerinde yer alan Alaybeyi Höyük’te, 2016 tarihinden itibaren iki dönem halinde, Erzurum Müze Müdürü M. Erkmen başkanlığında yürütülen kazı çalışmalarıdır. Erzurum’un yaklaşık 28 km batısında, tarım arazisi içinde kalan ve dışarıdan bakıldığında topografik bir yükseltisi olmayan Alaybeyi Höyük, TANAP doğal gaz boru hattı 36 m inşaat koridoru üzerinde, sıyırma çalışmaları yapılırken fark edilmiştir (Sevindi, 2019: s. 34), (Foto XIV).

Alaybeyi Höyük kazılarının Doğu Anadolu kurgan kültürüne en önemli arkeolojik katkılarından biri de şüphesiz D28 açmasında, at ile beraber gömülmüş bir bireyin olduğu kurgan yapısıdır. Etrafındaki toprak rengi açık sarı olan mezar yapısının, bu sarı renk toprak katmanının içine yarı konik biçimde oyularak yapıldığı; mezarın, tabandan tavana doğru daralarak devam ettiği anlaşılmıştır (Erkmen-Altunkaynak, 2017: s. 253), (Foto XV).

Kurganda ele geçirilen ölü hediyeleri arasında ok uçları önemli bir yer tutar. Sayıca fazla olmamakla beraber bir tanesi Geç Demir Çağı, diğeri ise İskit tipinde olan ok uçları, mezarlar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bununla birlikte, Erzurum, Van ve Kars müzelerindeki ok uçları (Foto XVI, XVII, XVIII, XIX, Çizim I), A. Hellmuth’un sınıflandırmasına göre II. evreye aittir¹². Dolayısıyla Urartu kaynaklarındaki Kimmer-İskit boylarının Doğu Anadolu’ya yayıldığı tarihle, ok uçlarının sınıflandırılmasındaki tarih örtüşmektedir. Mezarda at kafasının Cinnik Kurganı’nda olduğu gibi taş sırası üzerine konulmuş olduğu görülür (Ceylan, 2015: s. 23; Ceylan, A.-Ceylan, N. 2018: s. 106). Yine aynı şekilde mezarın içine insan ile birlikte köpeğin konulması örneğine Kafkasya’da Hocalı II Nolu kurganda da rastlanır¹³.

¹² Avrasya kıtasındaki İskit tipli ok uçları üzerine etraflıca çalışmalar yürüten A. Hellmuth, ok uçlarını kanatların (bıçak) enine kesiti, yan görünümdeki kanatların şekli, soket (şaft) ve bıçak arasındaki orana göre sıralayarak bölgeler arası etkileşimi ortaya koymaya çalışmıştır. Onun yukarıda izah ettiği kriterlere göre İskit tipli ok uçları dört evredir. Bizim çalışmalarımıza göre Erzurum ve çevre illerdeki İskit tipli ok uçları II. evreye yani MÖ VIII-VII. yüzyıla aittir. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkn: Hellmuth, 2014: s. 6. Ayrıca İskitler’in bölgedeki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkn. Özgül, 2018: “Urartu’nun Kuzey ve Kuzeydoğusundaki Kimmer-İskit Varlığına Dair Yeni Görüşler”, XVIII. TTKong. (Baskıda).

¹³ Hocalı Kurganlarındaki gömü türleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkn: Hasanov, 2019: s. 125.

Mezarın kuzeybatı kısmında ise başka hayvan kemiği parçalarının varlığı tespit edilmiştir¹⁴. Hocker pozisyonunda olan iskeletin çevresinde bol seramik parçaları bulunmuştur. Mezarda ayrıca kırık durumda kil bir kap ortaya çıkarılmıştır. Kap içerisinde büyük bir ihtimalle *akinakes (kısa kılıç)* olarak kullanılmış bir silah parçası kırık ve paslı olarak ele geçirilmiştir¹⁵. Mezarın kuzeybatısında ise bütüne yakın bir kap daha bulunmuştur.

Mezarda, biri mezar içinden, biri de çömlek içinden olmak üzere 2 karbon örneği alınmıştır. Bunlardan, at kafatasının güney doğusunda mezar içinden alınan karbon örneği: MÖ 401-MÖ 203'lere; çömlek içerisinden alınan örnek ise MÖ 375-MÖ 203'lere tarihlenmiştir (Erkmen-Altunkaynak, 2017: s. 254), (Foto XV). Söz konusu tarihler, mezar içerisinden çıkan seramiklerin tipolojik gelişim çizgisini desteklemektedir. Mezarın içerisinde at ile birlikte insan iskeletlerinin olması, hançer, at koşum takımları ve seramik konulması geleneği, Orta Asya kurgan geleneğinde, Andronovo Kültür Çağı'ndan beri bilinmektedir (Gryaznov, 1969: s.89 vd.), (Foto XV, XX, XXI). Ayrıca mezarın yuvarlak planlı bir yapıya sahip olması, eski Türk kurgan mimarisine de uygundur. Karbon sonuçlarına bakıldığı zaman höyükteki kurganda İskit ölü gömme geleneklerinin uzantıları açıkça görülür. Ayrıca verilen tarihler de MÖ IV. yüzyılda Ksenophon'un kayıtlarındaki Doğu Anadolu'daki İskit varlığını doğrular (Ksenophon, 1984: s. 139). Bu durum, kurganın Orta Asya kurganları ile bağlantısını net bir biçimde ortaya koymaktadır.

Alaybeyi Kazı sonuçları, şimdye kadar Doğu Anadolu'da yapılmış en önemli kurgan kazısı olma özelliği taşımaktadır. Orta Asya kurgan geleneğinin bir devamı niteliğinde olan Alaybeyi'ndeki karbon sonuçları, Geç Demirçağ'da İskitler'in hala bölgede olduklarını ortaya koyan çok önemli bir kanıttır. Kimmer ve İskitler'in Kafkaslar'ı aştıktan sonra bölgedeki askeri faaliyetlerini yoğun olarak sürdürdüklerini ve Erzurum'a kadar geldiklerini toponomik verilerden ve arkeolojik kaynaklardan öğrenebiliyoruz. Şenkaya ilçesindeki Hınzır-Kümer, ismi ile bölgenin kuzeydoğusundaki Sakahazar-Kayadibi, Saka-Sakalar, Sakasen Kalesi, Sakabul/Yurtbaşı, Sakora, Gogiye, Satkabel/Sütölük, Kemere/Gemere vb yer adları Kimmer ve İskitler 'den kalma ad yadigârlarıdır (Özgül, 2015/2: s. 167 vd.), (Harita II).

Kurganlar ile ilgili olarak kazı çalışmaları arttıkça, Orta Asya-Anadolu arasındaki erken dönemlerden itibaren başlayan göç hareketleri ve kültürel değişim rahatlıkla izlenebilecektir.

Alaybeyi Kurganı'ndan başka 2018 yılında Erzincan-Erzurum İlleri ve İlçeleri Yüzey Araştırmaları kapsamında bu kurgana benzeyen kurgan yapıları da tespit

¹⁴ Alaybeyi Höyük kazılarındaki hayvan iskeletleri ve türevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkn: Sıddıq 2019: s. 392-395.

¹⁵ İskit savaş kültüründe çok yaygın olarak kullanılan bu tür kısa kılıç- kamalara (akinakes) hemen hemen Avrasya kıtasının her tarafında rastlamak mümkündür. Hellmuth, 2008: s. 106.

edilmiştir. Erzurum ili, Çat ilçesi, Parmaksız köyünün 2 km kuzeybatısında tespit ettiğimiz Bozyazı Kurganı, 1879 m rakımda yer almaktadır. Kurganın kuzeydoğusunda Bozyazı köyü yol ayrımı yer almaktadır. Güney tarafında ise verimli tarım arazileri vardır. Kurganın hemen güneydoğu tarafında Parmaksız Kalesi, kuzeybatı tarafında ise daha önceki araştırmalarımızda tespit etmiş olduğumuz Hasanbey Kalesi bulunmaktadır (Ceylan-Günaşdı, 2018: s. 213). Kurgan kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu 60 m kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu ise 45 m uzunluğundadır. Kurganın merkezinde 15x15 m çapında bir alan bulunmaktadır. Ayrıca kurganın çevresinde ortalama 1 m çapında uydu kurgan olarak nitelendirebileceğimiz küçük mezarlar da mevcuttur. Kurganın kuzeyinde ve güneyinde iki tane daha, yaklaşık aynı ebatlarda olmak üzere başka kurganlar da bulunmaktadır (Ceylan, A.-Ceylan, N. vd. 2020: s. 125).

Kurganın kuzeydoğu ve kuzeybatı tarafından bir dere geçmektedir. Yine kurganın merkezinde 80 cm - 100 cm çapında bir kaçak kazı alanı mevcuttur. Çıkarılan taşların ölçüleri 50 cm ile 80 cm arasında değişim göstermektedir. Kurgan yuvarlak planlı olup etrafındaki tarım arazilerinden toplanan taşlar ile etrafı çevrelenmiştir. Kurganın daha net anlaşılabilmesi için mutlak suretle kazı yapılması gerekmektedir. Bununla birlikte tipoloji bakımından Orta Asya'nın muhtelif yerlerinde bulunan kurganlar ile benzerlik göstermektedir. Kurgan üzerinde çok sayıda keramik verisi tespit edilmiştir.

Kurganın hemen yanında aynı ebatlarda başka bir kurgan daha bulunmaktadır. Bu kurganlar hakkında daha net bir şey söylemek için muhakkak surette kazı yapılması gerekmektedir. Bu üç kurganın da en önemli özelliği aynı bölgede yer almaları, ebatlarının hemen hemen aynı olması ve yığma toprakla örtülü olmalarıdır.

Sonuç

Doğu Anadolu'daki Türk varlığının tarihi ve arkeolojik kaynaklarını yorumlayabilmek için Kafkasya coğrafyasını, tarihini ve Orta Asya'nın tarihsel arkeolojisini bilmek gerekiyor. Çünkü Anadolu, Orta Asya'nın hem bir coğrafi uzantısı hem de kökleri binlerce yıl eskiye dayanan Tengri Dağları ve Altay Dağları kültürlerinin bir devamıdır.

Bölgede yapmış olduğumuz tarihi ve arkeolojik çalışmalar sonucunda Erzurum ve çevresindeki erken dönem Türk izlerine ait bulguları üç ana sınıfta değerlendirebiliriz. Bunlardan birincisi, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Alaybeyi Höyük'teki kazı çalışmaları sırasında ortaya çıkarılan ve "*İskit*" olarak adlandırdığımız bozkır topluluklarına atfedilen at koşum takımları ile diğer savaş aletleridir. Savaş aletleri içerisinde özellikle "akinakes"(kısa kılıç) ile İskit tipli ok uçları önemlidir. Zira bu ok uçlar, Kars, Van vb. önemli illerde ele geçirilen İskit tipli ok uçları ile aynı özelliklere sahiptir. İskit ok uçları hakkında önemli çalışmaları bulunan A. Hellmuth, ok uçlarını kanatların (bıçak) enine kesiti, yan görünümdeki kanatların şekli, soket (şaft) ve bıçak arasındaki orana göre sıralayarak, bölgeler arası etkileşimi ortaya koymaya

çalışmıştır. Onun yukarıda izah ettiği kriterlere göre İskit tipli ok uçları dört evredir: I. Evre: Erken İskit evresidir. MÖ IX. yüzyılın sonlarından itibaren Erken İskit tipinin ilk buluntularını tanımlamaktadır. II. Evre; Kuzey Kafkasya eteklerinde ve merkezi Dinyeper bölgesinde keşfedilen, MÖ VIII. yüzyıldan kalma Erken İskit tipinin ilk bulgularını açıklar (Foto XVI-XVII-XVIII, XIX). Erken İskit kültürel kalıntıları bu dönemde Küçük Asya ve Yakın Doğu'da ortaya çıkar. III. Evre: Bu evre, MÖ VII. yüzyılın ilk yarısını tanımlar. Bu döneme ait ilk Erken İskit buluntuları orta Dinyeper bölgesinde, Transilvanya / Romanya ve Yunanistan'da ortaya çıkmıştır. IV. Evre: Bu evre MÖ VII. yüzyılın ortalarında başlar. Ok uçlarının yapımındaki radikal bir değişiklik ile ayırt edilir. En önemli yeni özellik, üç kanatlı ok uçlarının iç soketinin (şaft) görünümüdür (Hellmuth, 2014: s. 5-9).

Bu sınıflandırmaya göre gerek Erzurum Müzesi'ndeki İskit ok uçları, gerekse, Alaybeyi Höyük kazı çalışmaları sırasında kurgandan çıkarılan İskit ok uçları II. Evre İskit dönemi özelliği gösterir. Zaten bu evre İskitler'in MÖ VIII. yüzyıldan itibaren Kafkasya yolu ile Anadolu'ya yayılmaya başladığı evredir. Ok uçlarının yanı sıra Alaybey Kurganı'ndan çıkarılan at koşum takımları ile gem parçaları da Van-Çavuştepe, Toprakkale gibi önemli Urartu merkezlerinde ele geçirilen İskit savaşçı malzemeleri ile örtüşür (Foto XXII).

Erzurum'da erken dönem Türk izlerine ait arkeolojik verilerden bir diğeri olan kurganlar ise çözülmeyi bekleyen bir problem gibi durmaktadır. Ancak yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarında Çat/Bozyazı, Aktoprak, Söğütlü vb. yerlerde tespit ettiğimiz kurganların mimari yapıları dikkat çekicidir. Çoğunlukla zeminden 50-60-70 cm yüksekte yer alan kurganların çapları ve etraflarında herhangi bir yerleşim yerinin olmaması, bu kurganların göçer kültürler ile ilişkisini ortaya koymaya yardımcı olabilir. MÖ II. binyıldan itibaren kurgan kültürünün Doğu Anadolu'da yaygınlaşmaya başladığını Kars-Ağrı-Muş'taki bazı kurgan alanlarından biliyoruz (Kökten, 1952: s. 199-200; Özfırat, 2001: s. 67). Bununla birlikte, Ardahan Cinnik Kurganları ve Alaybeyi Köyü mezarlarındaki kazılarda ortaya çıkarılan at, insan ve köpek iskeletlerinin Azerbaycan/Hocalı'daki 2 Nolu kurgandakilerle benzeşmesi, Avrasya kurgan geleneğinin Kafkasya-Anadolu bağlantılarını açıklar. Bu kurganlar, bölgedeki Ön Türk kurganlarının Orta Asya bağlantısını göstermesi bakımından büyük önem taşır.

Erzurum ve çevresindeki erken dönem Türk izlerine ait önemli arkeolojik unsurlardan bir tanesi olan kurganlar hakkında detaylı bilgilerimizin olması için muhakkak surette kazı yapılması gerekmektedir. Kazı yapıldıktan sonra Kafkasya bölgesindeki Tripolye Martkopi, Trialeti, Zatişye bölgesindeki Nalçhik kurganları arasında mukayese yapma imkânımız olacak ve bu mukayeseler ile Ön Türk kurganlarının Orta Asya-Anadolu bağlantısı çok net bir biçimde sağlanacaktır.

Bölgemizde erken dönem Türk izlerine ait bulgulardan bir tanesi de, yeni tespit edilen koç-koyun heykelleri ile Şenkaya’da bulunan Avrasya kökenli taş heykeldir. Koç-koyun heykelleri, bölgedeki geleneğe bağlı olarak X-XI. yüzyıllardan sonra ortaya çıkan koç-koyun biçimli mezar taşlarıdır ve literatürde Akkoyunlu-Karakoyunlu Türkmenlerine ait olarak bilinir. Ancak bu geleneğin İslam öncesi Türk kültüründe de önemli bir yer edindiğini, ölen kişilerin mezarlarına koç-koyun heykeli dikildiğini biliyoruz. Özellikle Göktürkler çağında bu geleneğin zirveye taşındığını ve Uygurlar döneminde de devam ettiğini yazılı ve arkeolojik kaynaklardan takip edebiliyoruz. Dolayısı ile bölgemizde ele geçirilen koç-koyun motifli mezar taşları, İslam öncesi Türk kültürünün bir devamı olarak karşımıza çıkar. Şenkaya bölgesinde ortaya çıkarılan taş heykeli de, Hakkari Stelleri, Horasan Taş Heykeli ve Oltu Taş heykeli ve Ahlat Heykeli çerçevesinde yorumlamak gerekiyor. Çünkü bu heykeller, MÖ II. Binden itibaren Avrasya’da yayılmaya başlayan göçer kültürlerin mezar kültü ile alakalıdır. Çin’in batısından başlayıp Romanya’ya kadar yayılan ve kendi aralarında pek çok sınıfa ayrılan bu heykeller, erken dönem Türk resim sanatının taşa yansımaları olarak karşımıza çıkar.

Bölgede sürdürdüğümüz yüzey araştırmalarına ek olarak yapılacak olan kurgan kazıları sayesinde, başta Erzurum ve Doğu Anadolu olmak üzere Anadolu Türk tarihi, Ön Türk arkeolojik verileri ışığında yeni bir boyut kazanacaktır.

Kaynakça

- Bingöl, Akın. (2016). “Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kayaüstü Resimleri”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 39, s. 347-355.
- Bingöl, Burak. (2020). *Kuzeydoğu Anadolu Petrogliflerindeki Dağ Keçisi Motifi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.
- Ceylan, Alpaslan. (2002). “Doğuda İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası”. *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 6, Ankara, s. 425-429.
- Ceylan, Alpaslan. (2004). “Erzurum ve Çevresinde Erken Dönem Türk İzleri”. *Türk Kültürü Paneli*, Erzurum, s. 21-50.
- Ceylan, Alpaslan. (2008). *Doğu Anadolu Araştırmaları I, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*. Erzurum.
- Ceylan, Alpaslan. (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları II, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*. Erzurum.
- Ceylan, Alpaslan. (2018). “Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri”. *XVII. Türk Tarih Kongresi*, cilt I. s.155-206.

- Ceylan, Alpaslan. (2019). “Moğolistan Kültür Envanteri Yüzey Araştırması, 2017”. Ş. Doğan (Ed.). *Türk Moğol Dil Tarih Kültür Araştırmaları*. İstanbul, s. 111-146.
- Ceylan, Alpaslan; Bingöl, Akın; Karageçi, Mustafa. (2018). *Eskiçağda Kars Kaleleri*. Erzurum.
- Ceylan, Alpaslan; Ceylan, Nezahat. (2018). *Doğunun Sönmeyen Yıldızı Akçakale ve Çıldır Araştırmaları*. Erzurum.
- Ceylan, Alpaslan; Ceylan, Nezahat vd. (2020). “2018 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması”, 37. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, s. 123-143.
- Ceylan, Alpaslan; Günaşdı, Yavuz. (2018). *Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri*. Erzurum.
- Ceylan, Alpaslan; Günaşdı, Yavuz. (2019). “Türk Bengütaş (Şiveet Ulan)'daki Oğuz Damgaları İle Cunnı Mağarasındaki Damga Ve İşaretlerin Karşılaştırılması”, *Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*, Kazakistan, s. 62-80.
- Ceylan, Nezahat. (2016). “Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 9/43, s. 656-671.
- Ceylan, Nezahat; Günaşdı, Yavuz. (2018). “Doğu Anadolu'da Bulunan Bazı Taş Heykellerin Orta Asya'daki Örnekler İle Mukayesesi”, 16. *Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, Çimkent*, s. 633-645.
- Çay, Muhammet Abdülhaluk. (1983). *Anadolu'da Türk Damgası*. Ankara.
- Erkmen, Mustafa; Altunkaynak, Gülşah. (2017). “2016 yılı Alaybeyi Höyük Kazıları”. 26. *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara, s. 237-262.
- Gryaznov, Mikhail Petrovitch. (1969). *Southern Siberia*. Geneva-Paris-Munich.
- Günaşdı, Yavuz. (2013). *Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Günaşdı, Yavuz. (2015). “Erzurum Kalesi Usta Monogramları”. *BELGÜ*, sayı: 1/2, s. 223-252.
- Günaşdı, Yavuz. (2016). “Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı: 1(39), s. 391-407.
- Hasanov, Zaur. (2019). “Two Different Funerary Rituals in the Kurgans of the Eastern Part of the South Caucasus”. *Constructing Kurgans Burial Mounds and Funerary Customs in The Caucasus and Eastern Anatolia During The*

Bronze and iron age in the Early Iron Age, Nicola Laneri, Giulio Palumbi, Sylvie Müller Celka (eds), Roma, s. 125-139.

Hellmuth, Alja. (2008). "The chronological setting of the so-called Cimmerian and Scythian Material from Anatolia". *Anes*, Germany, s. 102- 122.

Hellmuth, Alja. (2014). "Horse, Bow and Arrow - A Comparison between the Scythian Impact on the Mediterranean and on Eastern Middle Europe". *Mediterranean Review*, sayı: 7/1, s. 1-38.

Kafesoğlu, İbrahim. (1997). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul.

Kalmış, Gökhan. (2019). "Erzurum'da Önemli Bir Tunç Çağı Merkezi: Aşkale Höyük". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Sayı: 6/4, s. 2028-2053.

Kalmış, Gökhan. (2020). "Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nde Tespit Edilen Köroğlu Kaleleri". *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Sayı: XV/I, s. 155-169.

Karageçi, Mustafa. (2016). "Borluk Vadisi Erken Demir Çağı Mezarı". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (Ek Sayı 1)*, s. 253-265.

Karcıoğlu, Uğur. (2018). *Orta Asya'da Bulunan Bazı Kurganlardaki At Gömüleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars.

Koşay, Hamit Zübeyr; Turfan, Kemal. (1959). "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu". *Bellekten*, Sayı: XXIII/91, s. 349-413.

Kökten, Kılıç. (1952). "Anadolu Prehistorik Yerlerinin Dağılışı Üzerinde Bir Araştırma". *DTCFD*, sayı: 10/3-4, s.167-207.

Ksenophon, (1984). *Anabasis, Onbinlerin Dönüşü*. İstanbul.

Malahat, Farajova. (2014). "Gobustan Rock Art Cultural Landscape - El paisaje cultural del arte rupestre de Gobustán". *Cuadernos De Arte Rupestre*, sayı: 7, s. 213-232.

Morkoç, Ayşe Nur. (2020). "Erzurum'da Önemli Höyükler: Gökçeşeyh Höyük I-II". *2. Uluslararası Multidisipliner Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metinler Kitabı*. Ankara, s. 240-270.

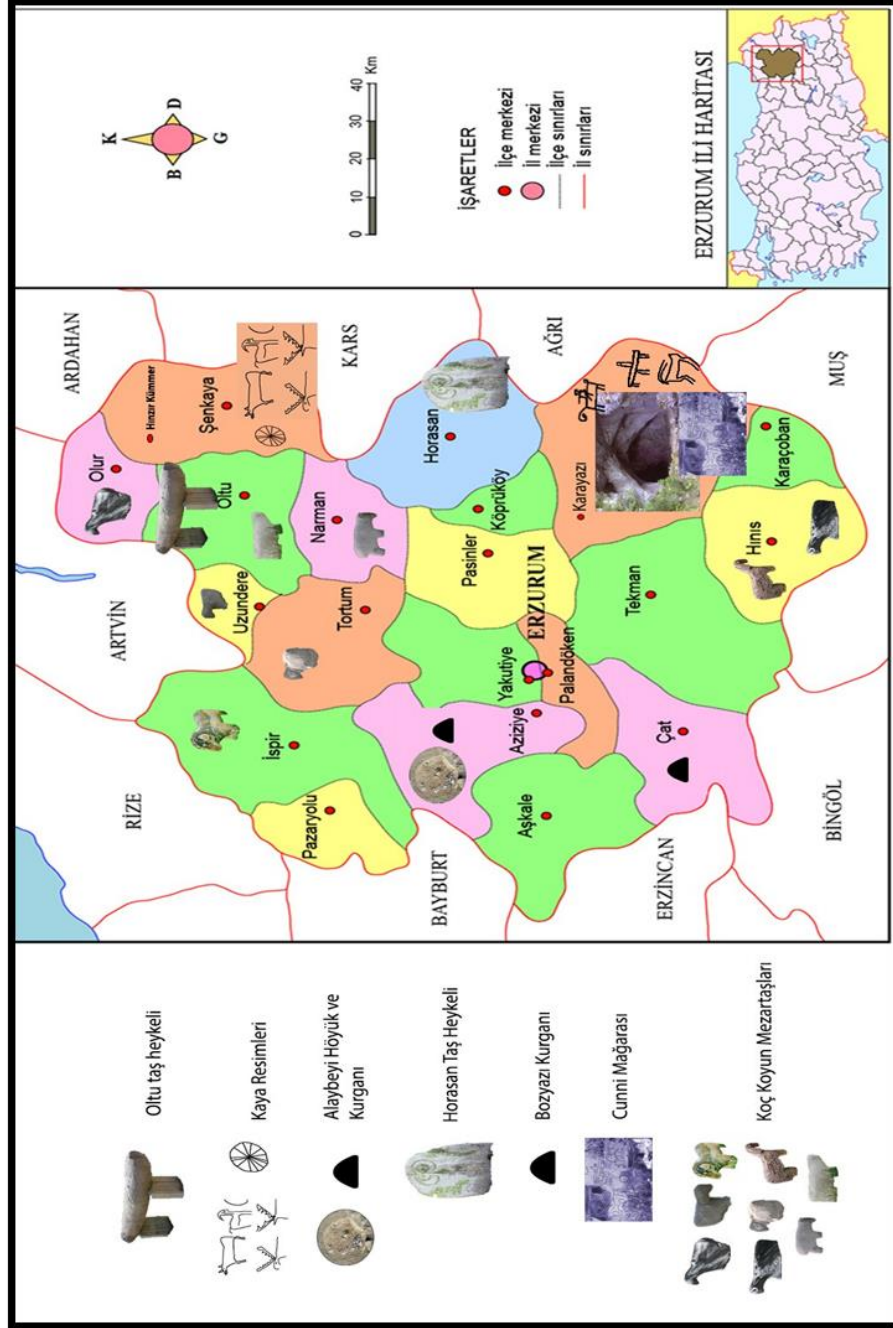
Okladnikov, Alekseï Pavlovich. (1959). *Ancient Population of Siberia and Its Cultures*. USA.

Ögel, Bahaeddin. (1991). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara.

Özfirat, Aynur. (2001). *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*. İstanbul.

- Özgül, Oktay. (2011). *Eskiçağda Yukarı Aras Vadisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Özgül, Oktay. (2015/1). “Erzurum Bölgesi Kaya Panoları”. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5/10, s. 169-198.
- Özgül, Oktay. (2015/2). “Çoruh Ve Kür Vadisi’nde Kimmer-İskit Yer Adları”. *BELGÜ*, sayı: II, s. 159-181.
- Özgül, Oktay. (2016/1). “Erzurum’da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba)”. *Tüba-Ar*, Sayı: 19, s. 137-157.
- Özgül, Oktay. (2016/2). “Erzurum Şenkaya Petrogliflerindeki At Geyik ve Güneş Kursu”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 39, s. 371-390.
- Özgül, Oktay. (2018). “Urartu’nun Kuzey ve Kuzeydoğusundaki Kimmer-İskit Varlığına Dair Yeni Görüşler”. XVIII. TTKong. (Baskıda).
- Özgül, Oktay; Ceylan, Nezahat. (2019). “Göçerlik ve Yerleşiklik Arasında Bir Bileşen; Fergana Vadisi”. *Prof. Dr. Fuat Sezgin Anısına Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür Ve Medeniyet Sempozyumu*, Ankara, s. 472-495.
- Pehlivan, Mahmut. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Petrenko, Vladimir G. (1995). “Scythian Culture in the North Caucasus”. (Ed.). Jeannine Davis-Kimball Vladimir A. Bashilov Leonid T. Yablonsky, Zlnat Press Berkeley, Ca, *Nomads of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age*. s. 5-27.
- Rüstemov, Caferqulu. (2003). *Gobustan Petroglifleri I*. Bakü.
- Sagona, Antonio; Erkmen, Mustafa; Sagona, Claudia; Thomas, Ian. (1996). “Excavations at Sos Höyük, 1996: Second Preliminary Report”. *Anatolian Studies*, sayı: 46, s. 27-52.
- Sever, R. (2005). *Çoruh Havzası Enerji Yatırım Projeleri ve Çevresel Etkileri*. Konya.
- Sevin, Veli. (2005). *Hakkâri Taşları: Çıplak Savaşçıların Gizemi*. İstanbul.
- Sevin, Veli. (2015). *Hakkâri Taşları II: Gizemin Peşinde*. Ankara.
- Sevindi, Cemal. (2019). “Alaybeyi Höyüğü (Erzurum-Aziziye) Ve Çevresinin Mekânsal Özellikleri”. *Karaz’dan Büyük İskender’e Erzurum Ovası’nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi*, Gülşah Altunkaynak (Ed.), Ankara, s. 33-65.

- Sıddıq, Abu Bakar, (2019). “Alaybeyi Höyük’te İnsan Ve Hayvan Etkileşimleri”. *Karaz’dan Büyük İskender’e Erzurum Ovası’nda Yeni Bir Keşif Alaybeyi, Gülşah Altunkaynak* (Ed.), Ankara s. 389-421.
- Stronach, David; Kleiss, Wolfram; Rosenberg, Michael; Huff, D; Burney, Charles; Bakhtiari, Hossein; vd., (1979). “Survey Of Excavations In Iran – 1978”. Vol. 17, s. 143-159.
- Tarhan, Mehmet Taner. (1972). *Eskiçağda Kimmerler Problemi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul.
- Tarhan, Mehmet Taner. (2002). “Ön Asya Dünyasında İlk Türkler Kimmerler ve İskitler”. *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Ankara, s. 597-610.
- Tokhatyan, Karen S. (2015). “Rock Carvings Of Armenia”. *Fundamental Armenology*, No 2, s. 184-205.
- Üngör, İbrahim. (2016). “Orta Asya’dan Anadolu’ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereiçi Kaya Resimleri)”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Bahar*, sayı: 39, s. 357-370.
- Üngör, İbrahim; Bingöl, Akın vd. (2014). “2012 Yılı Erzincan- Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”. *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, s. 61-77.
- Vary, Hermann. (1968). “Alttürkische in Nordeast-Anatolien Ural- Altaische”. *Jahrbücher*, sayı: 40/1-2, s. 50-78.
- Xelilov, Toğrul. (2018). *Gemigaya Etrafında Aexeoloji Tedgigatları*. Nahçıvan.
- Yılmaz, Anıl; Telci, Cahit. (2010). “Türk Kültür Terminolojisinde Göç Kavramı Üzerine”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7/2, s. 14-33.
- <https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/erzurumda-2-bin-500-yillik-tas-baba-heykeli-bulundu-5607091/> (Erişim Tarihi: 08.07.2020)
- <https://www.haberler.com/erzurum-da-2-bin-500-yillik-tas-baba-heykeli-12885839-haberi/> (Erişim Tarihi: 08.07.2020)
- (<https://www.haberler.com/erzurum-da-koc-basli-mezar-taslari-bulundu-12374517-haberi/>. (Erişim Tarihi: 29.07.2020)

Harita I: Erzurum İli Türk İzleri Dağılım Haritası

Harita II: Kimmer-İskit Göçleri

Foto I: Cunnı Mağarası Damgalar ve İşaretler

BOYUN ADI	YAZICIOĞLU Tarih-i Al-i Selçuk	REŞİDÜTTİN Camiu't Tevarih	KAŞGARLI MAHMUD Divanı Lügatit Türk	HÜNERNAME	EBUL GAZİ BAHADIR HAN Şecer-i Terakime	CUNNİ MAĞARASI	ŞİVEET-ULAN
KAYI		,	M		∪		~
EYMÜR	∞	∞	♀	∞	+	∞	∞
İĞDİR	—	∞	∞	—	∞	∞	∞
YAZIR	X	Y	///	X	∞	∞	∞
AVŞAR	X	†	†	X	∞	X	X

Foto II: Cunnı Mağarası ve Şiveet Ulan Oğuz Damgalarının Karşılaştırılması

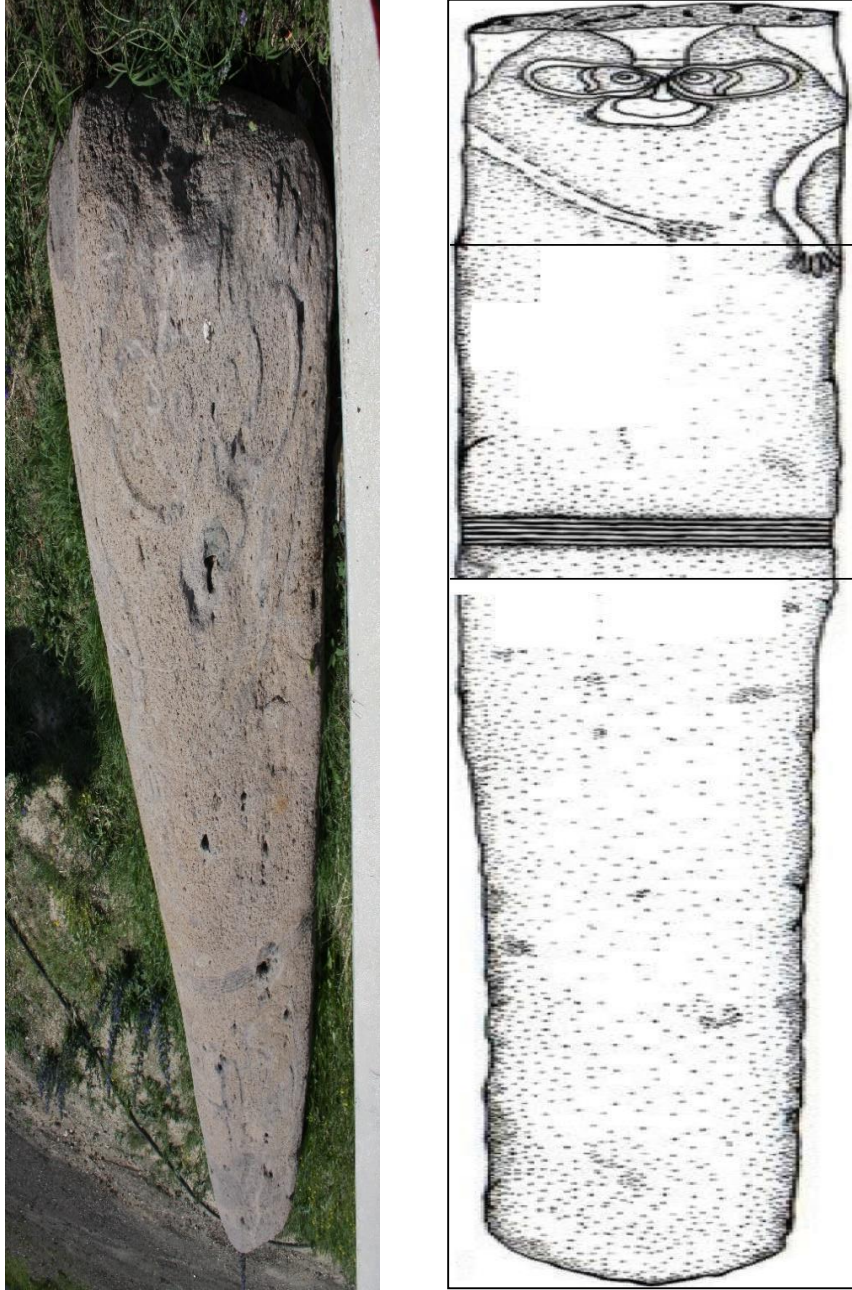

Foto III: Oltu Taş Heykel

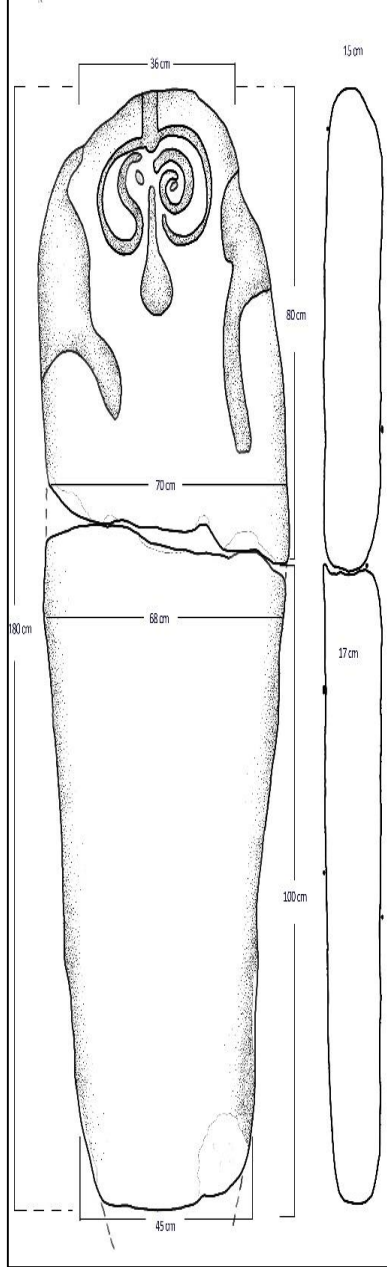

Foto IV: Horasan Taş Heykeli

Foto V: Şenkaya Taş Heykeli

Foto VI: Hakkâri Stellerinden 10 Numaralı Stel (V. Sevin)

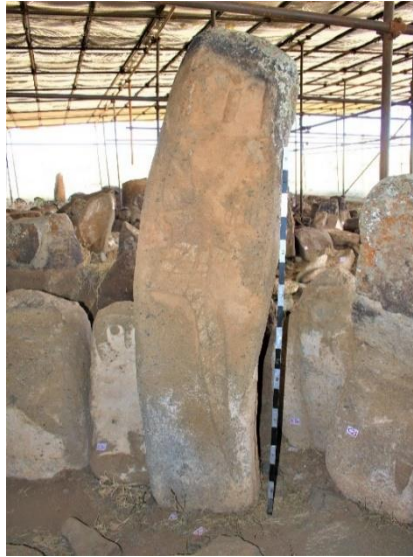

Foto VII: İran Meşkinşehr Taş Heykeli

Foto VIII: Oltu At Heykeli

Foto IX: Nahçıvan Müzesi Koç-Koyun Heykelleri

Foto X: Gürcistan Koç-Koyun Heykeli

Foto XI: İran/Erdebil Koç-Koyun Heykeli

Foto XII: Tortum Uzunkavak Köyü Koç-Koyun Heykeli

Foto XIII: Tortum Kireçli Yeni Çıkarılan Koç-Koyun Mezar Taşları (2019

(<https://www.haberler.com/erzurum-da-koc-basli-mezar-taslari-bulundu-12374517-haberi/>.(Erişim Tarihi: 29.07.2020)

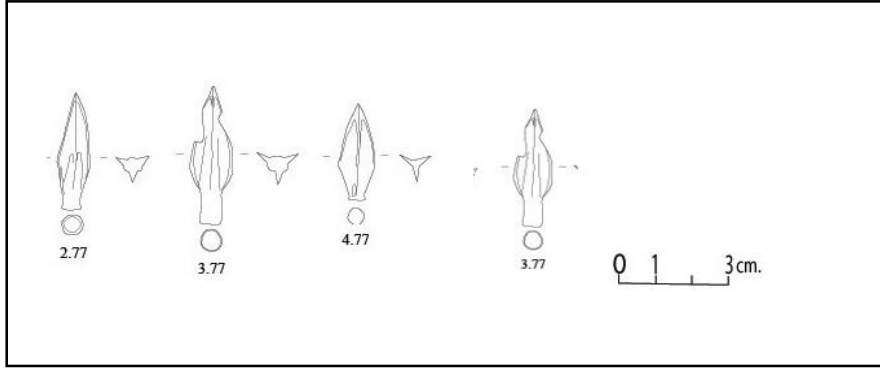
Foto XIV: Alaybeyi Höyüğü Kazı Alanı

Foto XV: Alaybeyi Kurganı ve Buluntu Alanı

Foto XVI: Erzurum Müzesi İskit Tipli Ok Uçları

Çizim I: Erzurum Müzesi İskit Tipli Ok Uçları

Foto XVII: Kuban Bölgesi (Petrenko'dan)

Foto XVIII: Van Müzesi

Foto XIX: Kars Müzesi İskit Tipli Ok Uçları

Foto XX: Kurgandaki At İskeleti

Foto XXI: At Kafasının Olduğu Platform

Foto XXII: At Koşum Takımları